

ELS AIXOVARS DELS SEPULCRES COL·LECTIUS DE L'ILLA DE MENORCA: ELEMENTS DE TRADICIÓ NEOLÍTICA I CALCOLÍTICA I EVIDÈNCIES DE RELACIONS AMB L'EXTERIOR

*Lluís Plantalamor Massanet**, *Montserrat Anglada Fontestad***,
*Antoni Ferrer Rotger****

Resum: Durant els darrers anys s'han excavat, a l'illa de Menorca, una sèrie d'estructures funeràries que han proporcionat un considerable volum de material i noves dades. L'estudi tipològic dels materials ceràmics recuperats, així com les datacions absolutes, permeten proposar una seqüència cronològica que s'iniciaria en el tercer mil·lenni aC i que es pot posar en paral·lel, tal vegada, amb les de Sardenya i Còrsega. Altres objectes d'aixovar presents en aquests sepulcres, com els penjolls bicònics de calcita i plom, es poden posar en relació amb alguns materials del sud de França.

Paraules clau: Menorca, calcolític, ceràmica, megàlit, protonaveta.

Abstract: During the past few years a series of excavations have taken place with in funerary structures on the island of Minorca, which have porportioned a large amount of material and new data. A typological study of the ceramic obtained plus the absolute data processing, suggests a cronological sequence beginning in the third millenium BC. Due to this fact, perhaps, there could be considered a similarity with those of Sardinia and Corsica. Other objects from dowry are present in these burial sites such as biconic beads made of limestone and lead in turn they could have a relationship with other materials found in the South of France.

Keywords: Menorca, chalcolithic, ceramic, megalith, protonaveta.

Introducció: la diversitat tipològica dels sepulcres col·lectius menorquins del III^{er} i II^{on} mil·lenni aC

L'illa de Menorca, amb una extensió de 701 km, és la més oriental de les illes Balears. Es troba situada al bell mig de la Mediterrània Occidental, a una distància d'uns 35 km de Mallorca, 200 km de la Península Ibèrica, 320 km del nord d'Àfrica, 350 km de Sardenya i 370 km de la desembocadura del Roine.

El primer poblament humà de Menorca, igual que el de la major part de les illes de la Mediterrània, és relativament tardà. Les evidències més antigues de presència humana no es poden situar més enllà del III^{er} mil·lenni aC (López 2000).

Les comunitats humanes que habiten Menorca durant el III^{er} i el II^{on} mil·lenni presenten una sèrie de trets culturals peculiars, que també es documenten, en molts casos, a l'illa de Mallorca. Les estructures domèstiques estan representades, bàsicament, per cabanes de planta allargada. Aquestes construccions naviculars es documenten, a Mallorca, ja al III^{er} mil·lenni ANE (Ramis *et al.* 2007). Els rituals funeraris presenten també una certa diversitat: tot i que predomina la inhumació col·lectiva, aquesta es

porta a terme en espais diversos: coves naturals, hipogeus, sepulcres megalítics, coves amb façana megalítica i altres estructures.

És en el món funerari on es documenten més diferències entre totes dues illes. Mentre que a Mallorca els sepulcres megalítics són escassos, documentant-se només a la part oriental de l'illa, a Menorca s'hi construeixen, durant aquest període, una gran diversitat de sepulcres col·lectius. Hi trobem, per una banda, megàlits amb corredor, entrada amb llosa perforada i mur perifèric de contenció, com Ses Roques Llises, Alcaldús, Binidalinet o Montplè. D'altra banda, les coves amb façana megalítica de Biniat Nou, cala Morell o Sant Tomàs constituïrien un altre grup ben diferenciat. Un altre conjunt estaria format per sepulcres com els de Son Ermità, Ferragut Nou, Ses Arenes

* Director del Museu de Menorca, España.

lplantalamor@dgcultur.caib.es

** Arqueòloga del Museu de Menorca, España.

*** Arqueòleg del Museu de Menorca, España.

de Baix i Son Olivaret, construïts amb una tècnica no estrictament megalítica i que es podrien englobar sota el terme “protonaveta”. El darrer grup el constituïrien les anomenades navetes de tipus intermig, com les de Rafal Rubí o Biniac-l'Argentina, construïdes amb aparell de tipus ciclopi.

Aquesta diversitat tipològica es pot explicar, en part, com el resultat d'un procés d'evolució local que, partint dels sepulcres megalítics i passant per les protonavetes, desembocarà en les navetes de tipus intermig i, finalment, en les navetes de planta allargada (Plantalamor 1991; Plantalamor i Marqués 2003)

Les intervencions arqueològiques en els sepulcres col·lectius

Al llarg dels darrers cinquanta anys s'han portat a terme excavacions arqueològiques en alguns d'aquests sepulcres. Bona part d'aquestes intervencions, promogudes pel Museu de Menorca i emmarcades dins el projecte “Hipogeisme i Megalitimisme a les Balears i Pitiüses en el marc de la Mediterrània Occidental. L'economia i la societat dels vius a través de les restes funeràries. Del calcolític al bronze inicial insular”, s'han desenvolupat des de mitjans dels anys 90. És el cas de les coves 11 i 12 de Cala Morrell (Juan i Plantalamor 1996), les coves amb entrada megalítica de Biniac Nou (Plantalamor i Marqués 2001), el sepulcre d'Alcaidús (Plantalamor i Marqués 2003), el sepulcre de Sant Tomàs (Plantalamor *et al.* 2004) i el

sepulcre de Son Olivaret (Plantalamor *et al.* 2008). Un altre equip d'investigadors ha treballat també, durant els últims anys, els edificis d'inhumació col·lectiva a Menorca, excavant el sepulcre de Ses Arenes de Baix (Gili *et al.* 2006).

Altres excavacions més antigues, com les realitzades a la naveta de Sa Torreta de Tramuntana (Murray 1934), les navetes de Rafal Rubí (Rosselló i Serra-Belabre 1971), el sepulcre megalític de Ses Roques Llises (Rosselló i Plantalamor 1980) o les navetes de Biniac-l'Argentina (Plantalamor i López 1983) també van proporcionar una gran quantitat de dades útils per entendre les fases d'us d'aquestes estructures.

Els conjunts ceràmics

Les intervencions arqueològiques abans esmentades han permès recuperar un enorme volum de materials ceràmics, que es poden dividir en diversos grups, en funció de la seva tipologia. Bona part d'aquests conjunts ceràmics els trobem representats també, de forma paral·lela, a Mallorca.

1. Aquest grup es troba representat als sepulcres d'Alcaidús i de Ses Roques Llises. S'hi documenten les formes següents:

Olletes globulars, de parets fines i pasta gris i uniforme, les quals recorden a les formes del Chasseen (Vaquer 1975). Algunes presenten decoració impresa o puntejada. Aquest darrer tipus de decoració recorda, tot i la distància cronològica, a les decoracions que es troben als vasos neolítics de Còrsega (Lanfranqui i Weis 1977).

Contenidors amb cordons i anses de munyó perforades verticalment. Excepcionalment es troben mugrons interns o a la base. Aquestes formes recorden als contenidors trobats en la zona del Roine i al vas tipus Horgen (Chastel *et al.* 1987-88).

Vasos troncocònics de vora oberta, a vegades amb cordó, que recorden els vasos a cestello del grup d'Ozieri (Tanda *et al.* 1988). Excepcionalment són decorats amb punts incisos i encadenats, com és el cas del vas de boca ampla.

Vasos globulars, en els quals és habitual trobar-hi mugrons amb múltiples perforacions verticals.

Peus de trípede, forma tradicionalment relacionada

amb el grup d'Ozieri (Tanda *et al.* 1988) així com peus en forma d'anell troncocònic.

Aquest conjunt de materials presenta semblances tipològiques amb altres grups ceràmics documentats al Mediterrani occidental des de finals del IV^m mil·lenni. Es podrien establir analogies amb el grup d'Ozieri (Tanda *et al.* 1988) i Chasseen (Vaquer 1975), així com amb altres grups del nord de Catalunya (Tarrús 1990). Les ceràmiques impreses d'Alcaidús es poden posar en relació amb materials d'aquesta època del golf de Ligúria. Els mugrons, especialment els multiperforats verticals, de les olles globulars i esfèriques així com dels contenidors cilíndrics troben els seus paral·lels a la conca del Roine (Lanfranqui i Weis 1977). (fig. 1)

2. Aquest grup es troba representat a Biniac-l'Argentina, Ses Roques Llises, Biniac Nou I, Alcaidús i Son Olivaret, en aquest darrer cas a l'exterior del monument. Aquest grup està format per les següents tipologies:

Vasos de boca ampla, els quals estan molt ben representats dins aquest conjunt. Les decoracions més freqüents són les impressions circulars, simples o dobles, així com les impressions digitals. Ens remeten, en alguns casos, a certs vasos del grup de Monteclaro (Depalmas 1989).

Contenidors de parets més o menys verticals. Aquest tipus de recipients són força freqüents a Mallorca. Alguns dels exemplars d'aquesta tipologia recorden el vas tipus Horgen, tot i que de mida més reduïda. En el repertori decoratiu, on apareixen mugrons i impromtes digitals,

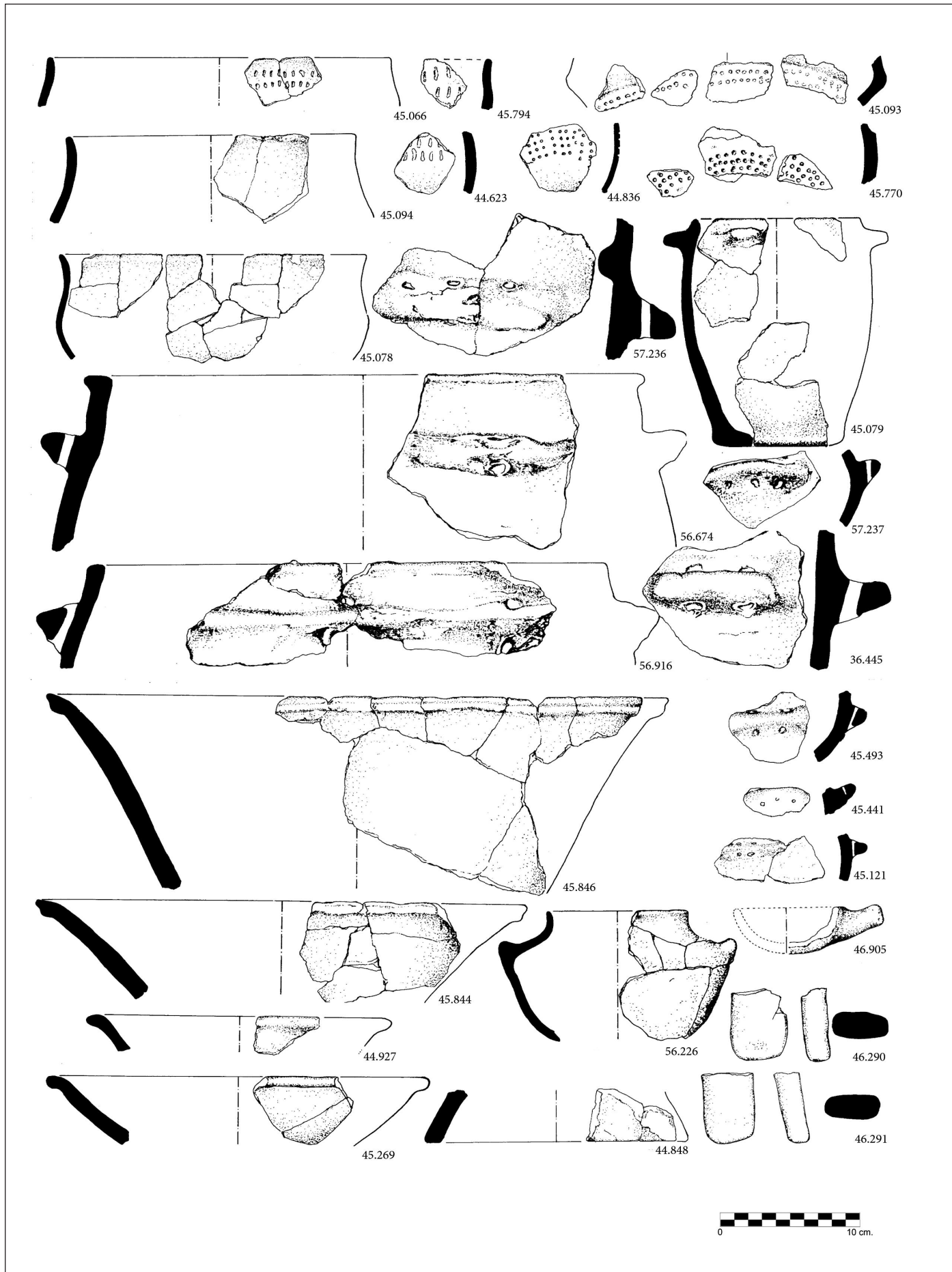
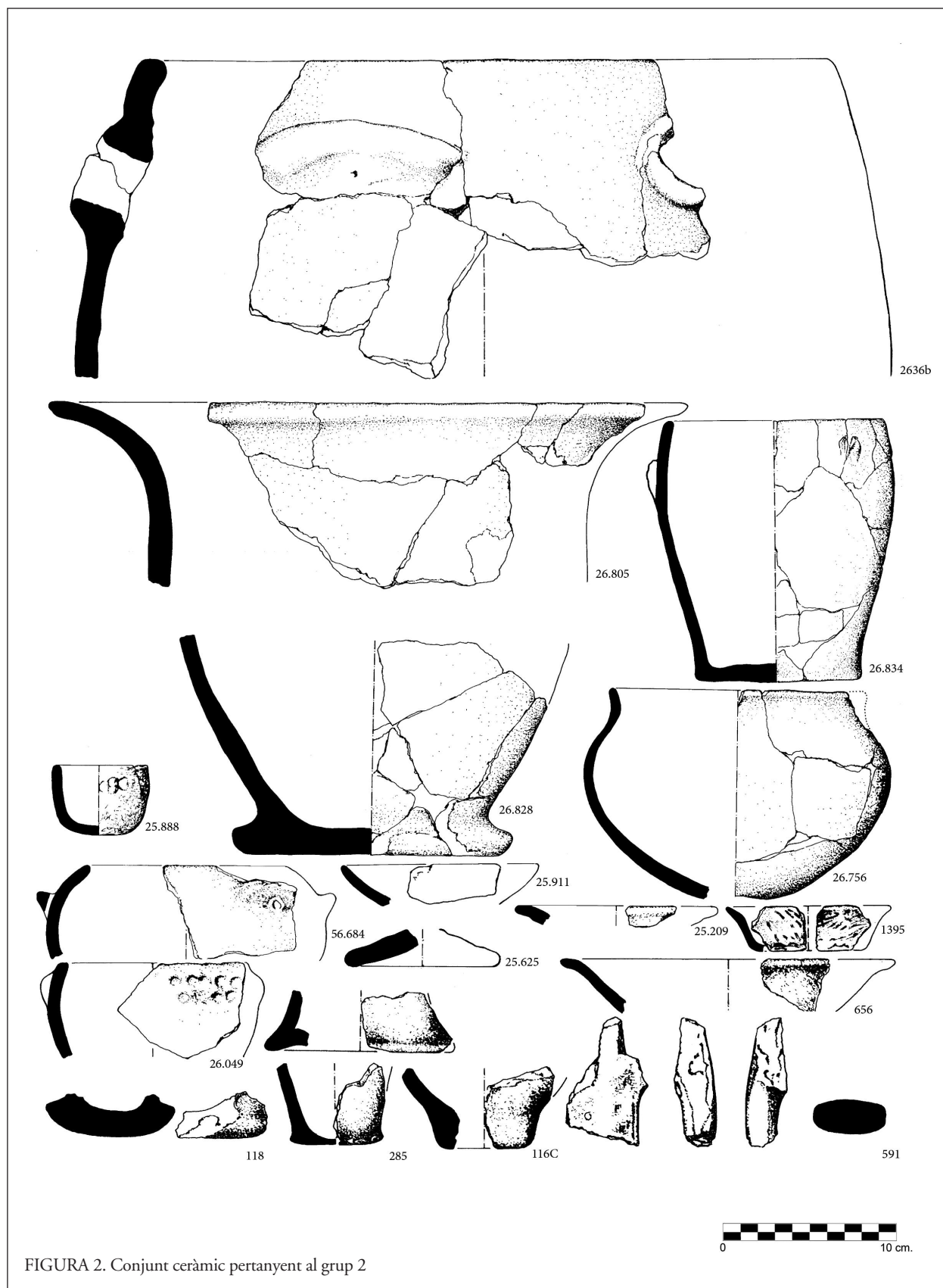

FIGURA 1. Conjunt ceràmic pertanyent al grup 1

s'hi troben, tal vegada, certes afinitats amb el grup de Veraza (Gascó 1980; Vaquer 1980). Vasos globulars o esfèrics, a vegades amb mugrons, però sense perforacions, es mostren més simplificats que en el grup 1.

Peus de trípede, tot i que són menys freqüents que en el grup 1. Ens remeten als grups de Veraza, Sub-Ozieri i Monteclaro (Gascó 1980; Vaquer 1980; Tanda 1988). (fig. 2)

3. Aquest grup s'identifica sobretot en el conjunt de les coves 11 i 12 de Cala Morell, presentant, en alguna de les seves formes, certes connexions amb el pretalaiòtic clàssic mallorquí:

Vasos esfèrics o globulars de pasta molt fina, depurada i amb acabat brunyit.

Vasos semiesfèrics de base amb òmfal, de pasta molt fina i depurada, de cocció reductora.

Es poden proposar, per aquest grup, alguns paral·lels, com les ceràmiques esfèriques i globulars de Bonnanaro A, especialment els vasos hemisfèrics amb peus de trí-pode (Atzeni 1996) (fig. 3).

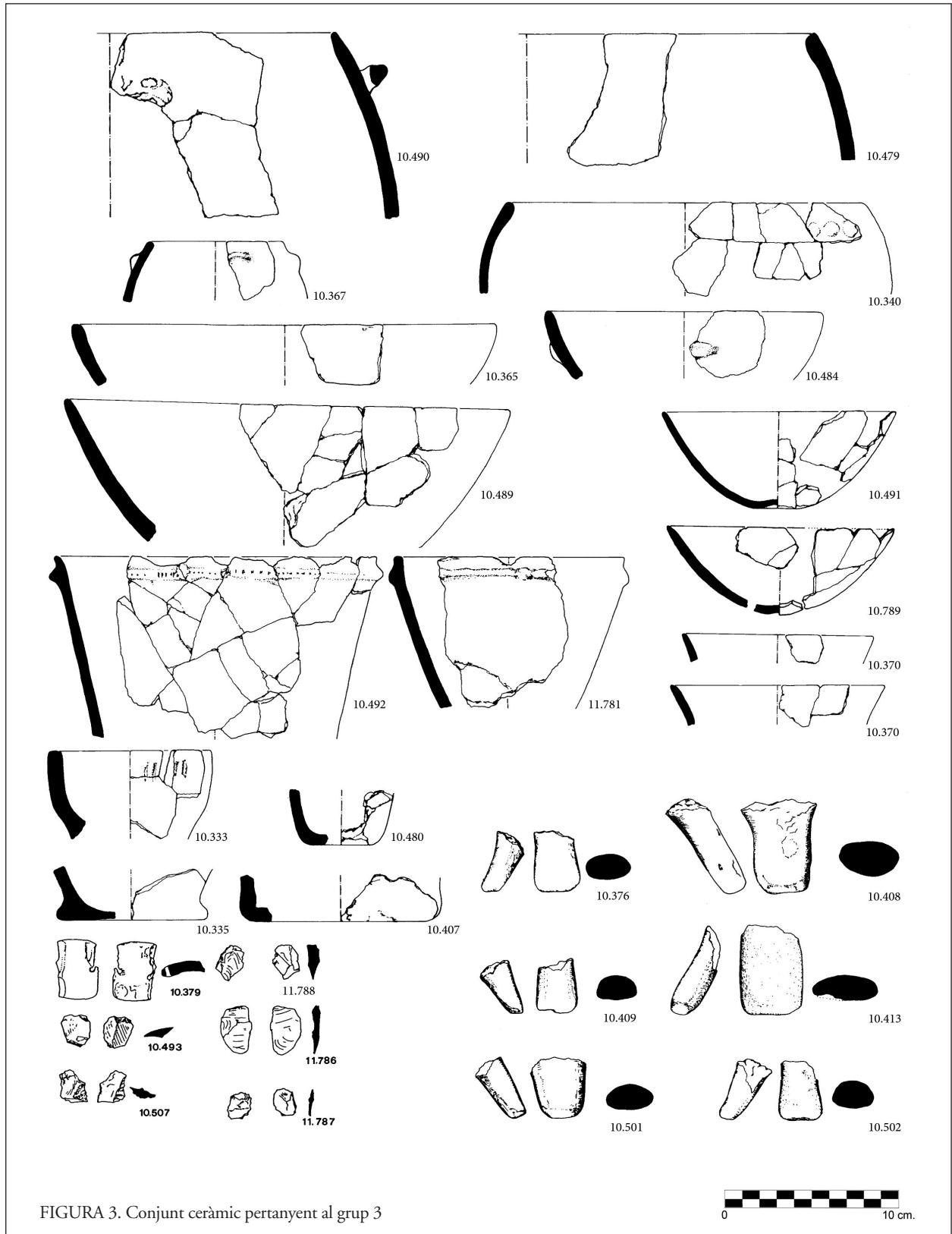

FIGURA 3. Conjunt ceràmic pertanyent al grup 3

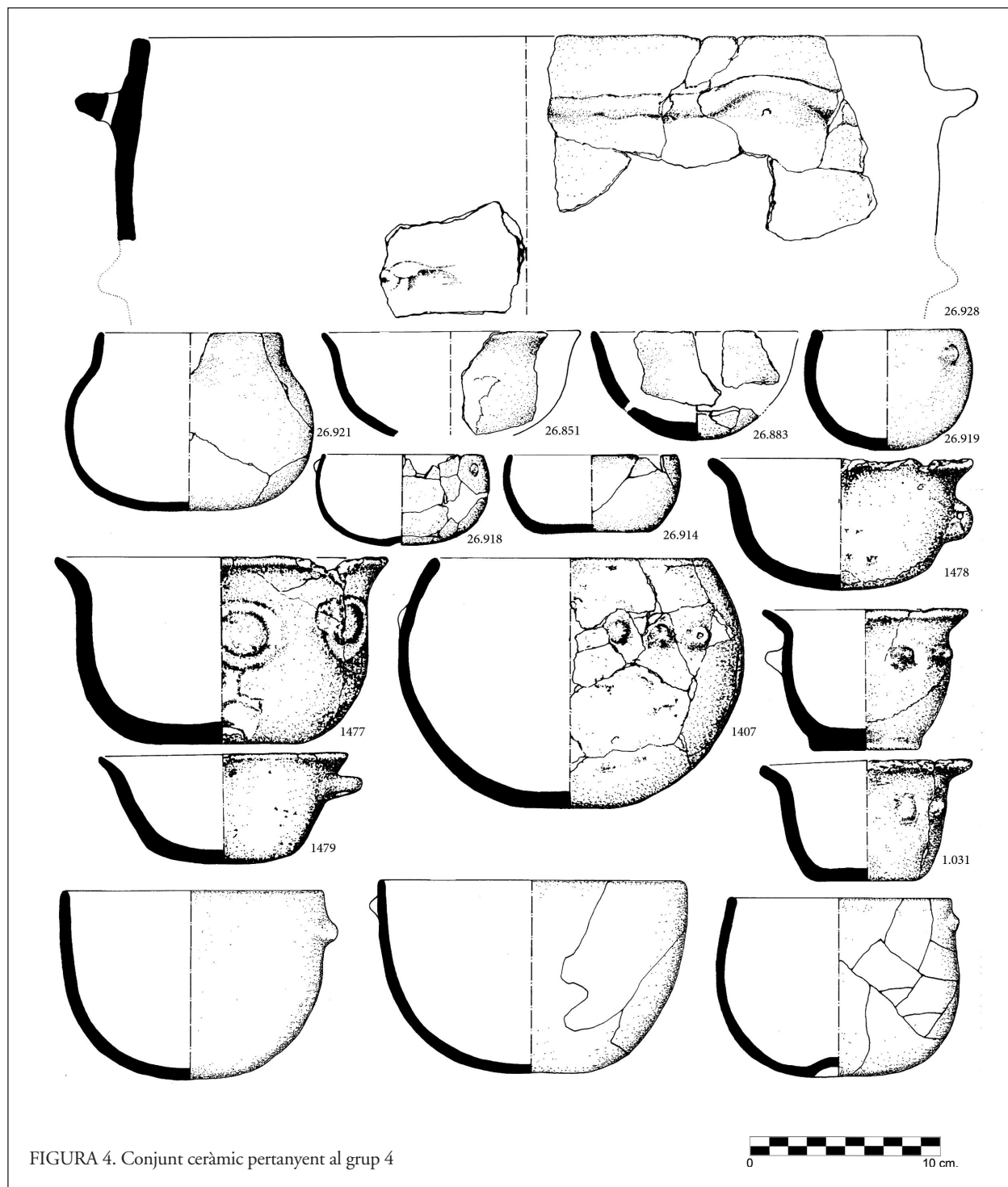
4. Aquest grup es troba representat a les cambres dels sepulcres d'Alcaidús, Ses Roques Llises, Montplè o Bini-dalinet, en el seu moment final d'ús. També és present a Son Olivaret, en el darrer nivell pretalaiòtic, així com a Biniai Nou (cova II).

En aquest conjunt ceràmic, les formes es simplifiquen i les peces es redueixen en dimensions, tot mantenint, malgrat tot, una certa proximitat tipològica respecte als dos grups anteriors.

Es podria relacionar aquest conjunt, tal vegada, amb el Calcolític del sud de França (Chastel *et al.* 1987-

88), així com amb el grup de Bonnanaro A de Sardenya, sobretot pel que fa a les ceràmiques de pasta grisa (Atzeni 1996). És cap al final d'aquesta fase que es comencen a documentar les pastes ceràmiques amb desgreixant càlcic, que es continuaran fabricant, a Menorca, durant gairebé tot el primer mil·lenni aC.

La representació d'aquest grup s'iniciaria, doncs, a finals del III mil·lenni aC i continuaria, segons es pot deduir de les datacions de Rafal Rubí, fins els segles XVII-XVI aC. (fig. 4)

La indústria lítica

L'excavació dels sepulcres col·lectius menorquins abans esmentats ha permès recuperar també un petit conjunt d'indústria lítica. A banda de les matèries primeres locals, com la radiolarita, hi trobem materials al·lòctons com el sílex (Plantalamor *et al.* 2008) o la riolita (Plantalamor *et al.* 2004; Plantalamor i Marquès 2003). Tot i la manca d'estudis arqueomètrics destinats a determinar la procedència d'aquestes matèries primeres, la manca d'afloraments d'aquestes roques a Menorca obliga a pensar en

processos d'intercanvi amb comunitats humanes de fora de l'illa.

És significatiu, per altra banda, la troballa de fragments d'obsidiana a Torelló i Clariana. Tot i que aquestes peces es troben totalment descontextualitzades, no es pot obviar el fet de la seva presència a l'illa.

Altres elements lítics destacables són els penjolls bicònics de calcita, per als quals tenim paral·lels als sepulcres megalítics de la zona d'Occitània (Plantalamor *et al.* 2008).

Les datacions absolutes

El conjunt de dades exposat, referent als aixovars ceràmics i lítics, es complementa amb una sèrie de datacions absolutes realitzades mitjançant els mètodes del radiocarboni i la termoluminiscència.

Tot i que és cert que la major part de les datacions radiocarbòniques corresponents a materials provinents dels sepulcres col·lectius menorquins es poden enquadrar en el segon quart del II^{on} mil·lenni ane, no podem oblidar que hi ha algunes datacions que no encaixen en aquest interval cronològic.

Així, l'obtenció de fins a set datacions mitjançant la termoluminiscència, permeté situar el conjunt de material pretalaiòtic de la naveta occidental de Biniac-L'Argentina, entre la segona meitat del III^{er} mil·lenni ane i a la meitat del II^{on} mil·lenni ane (grups 2 i 3) (Garcia Orellana 1998)

L'excavació de Biniac I, per altra banda, permeté identificar un conjunt coherent diferenciat, similar en part al conjunt de materials de Biniac-L'Argentina i que es po-

dria situar a finals del III^{er} mil·lenni ane (grup 2). A més, Biniac Nou I confirma també un ús posterior a la fase pretalaiòtica, mostrant semblances amb materials d'aquesta mateixa fase de Biniac-L'Argentina (grup 3) (Plantalamor i Marquès 2001).

Pel que fa a Biniac Nou II, les datacions més antigues el situen ja a principis del II^{on} mil·lenni ane (Plantalamor i Marquès 2001).

Les tres datacions per termoluminiscència realitzades a Son Olivaret semblen confirmar que els materials de l'exterior del sepulcre poden situar-se en la segona meitat del III^{er} mil·lenni ane (grup 3). Els materials de l'interior, en canvi, cal situar-los entre finals del III^{er} mil·lenni i el segle XVI ane (grup 3) (Plantalamor *et al.* 2008).

És possible, per tant, que la major part de les datacions radiocarbòniques de què disposam, situades entorn del tercer i quart segles del II^{on} mil·lenni ane, no corresponguin al moment inicial de l'ús d'aquests sepulcres.

Conclusions

Si hem de destacar alguna característica dels materials ceràmics associats als sepulcres megalítics menorquins, aquesta és, sens dubte, la seva gran heterogeneïtat. Cal tenir en compte que les successives reutilitzacions que han patit aquestes estructures d'ençà de la seva construcció pot tenir molt a veure amb aquesta enorme diversitat tipològica. El grup 1 (present, com ja s'ha esmentat, a Ses Roques LliSES i Alcaidús) presenta unes característiques tipològiques força especials. Es tracta de recipients amb anses pluriperforades i, en alguns casos excepcionals, amb anses de tub, peces amb decoració impresa i pastes força depurades. La manca de datacions absolutes per els contextos d'aquestes ceràmiques representa, de moment, un problema greu, però considerem possible aventurar una hipòtesi sobre la seva cronologia.

Tot i que al llarg dels darrers anys s'ha proposat que la construcció dels sepulcres megalítics seria, a Menorca, un fenomen molt tardà, enquadrat en el segon quart del II^{on} mil·lenni aC (Lull *et al.* 1999), considerem plausible que el moment inicial de la construcció d'aquest tipus de se-

pulcres es pugui situar en un moment indeterminat del III^{er} mil·lenni. L'eclosió del megalitisme menorquí encaixaria millor, així, en el context global del megalitisme mediterrani. Altres tipus de sepulcres col·lectius, com les coves amb façana i corredor megalític, les protonavetes o les navetes de tipus intermig, formes derivades, fins a cert punt, dels sepulcres megalítics, serien un poc més tardans, però sense descartar necessàriament, en tots els casos, un moment de construcció anterior al II^{on} mil·lenni aC.

El conjunt ceràmic abans esmentat podria correspondre, per tant, a aquest primer moment de construcció dels sepulcres megalítics.

La ja esmentada diversitat formal de les ceràmiques dels sepulcres col·lectius, per altra banda, ens podria estar indicant també la coexistència, de forma sincrònica, de grups humans amb tradicions terrisseres diferents. És possible, per tant, que el poblament humà de Menorca, al llarg del III^{er} i II^{on} mil·lennis ane, sigui producte de diverses onades de colonització, provinents d'un entorn geogràfic no necessàriament molt localitzat. Aquests grups,

formats tal vegada per pocs individus, devien compartir segurament alguns trets culturals, però presentaven potser peculiaritats específiques pel que fa a la producció de ceràmica. L'absència a Menorca de materials que es puguin enquadrar clarament en el grup de les produccions campaniformes, si tenim en compte que a Mallorca si es documenten aquests materials, també podria recolzar la hipòtesi de l'arribada de diversos grups amb tradicions culturals lleugerament diferents durant el poblament de

les illes Balears (Ramis 2010). Altres evidències, com la gran diversitat en les estructures funeràries, semblen encaixar bé amb aquesta possibilitat.

L'existència de paral·lels externs més o menys clars per la majoria de les formes ceràmiques documentades, per altra banda, ens podria estar indicant que no s'ha produït encara, en aquest moment, un procés d'evolució local i que la implantació a l'illa de les comunitats que les produeixen no seria, per tant, un fet molt allunyat en el temps.

Bibliografia

- ATZENI, E. 1996: La cultura del vaso campaniforme e le facie di Bonannaro nel Bronzo antico sardo. L'antica età del Bronzo. *Atti del Convegno di Viaregio* (Otavo): 385-396. Firenze.
- CHASTEL, J., GILIGNY, F., PÉTREQUIN, A.M., PÉTREQUIN, F. i SAINTOT, S. 1988: Reinterprétation de la civilisation Saône-Rhône. Une approche des tendances culturelles du Néolithique final. *GALLIA Préhistoire. Fouilles et monuments...*30: 1-89.
- DE LANFRANCHI, F. i WEIS, M.C. 1977: Araguina-Sennola. Dix années de fouilles préhistoriques à Bonifacio. *Archeologia corsa* 2: 89-157.
- DEPALMAS, A. 1989: La Cultura di Monte Claro: considerazioni e aspetti tipologici. *Antichità sarde, studi e ricerche* 2: 5-63.
- GARCIA ORELLANA, J. 1998: *Caracterització de la ceràmica preta-laiòtica de Menorca mitjançant la datació per termoluminiscència*. Treballs del Museu de Menorca 18. Maó.
- GASCÓ, J. 1980: Le Néolithique récent-final du Bas-Languedoc. Un habitat ou plein air au Néolithique récent: La mort des anes (Villevneuve-les-Maquelonne, Hérault). *Le groupe de Véraza et la fin des temps néolithiques dans le Sud de la France et la Catalogne*. Paris.
- GILI, S., LULL, V., MICÓ, R. i RIHUETE, C. 2006: An island decides: megalithic burial rites on Menorca. *Antiquity*, 80.
- JUAN BENEJAM, G. i PLANTALAMOR MASSANET, L. 1996: *Les coves 11 i 12 de cala Morell (Ciutadella, Menorca)*. Treballs del museu de Menorca 16. Maó.
- LÓPEZ PONS, A. 2000: El poblament inicial de l'illa de Menorca. *Colonización humana en ambientes insulares. Interacción con el medio y adaptación cultural*: 195-214. Palma.
- LULL, V., MICÓ, R., RIHUETE, C. i RISCH, R. 1999: *Ideologia y sociedad en la prehistoria de Menorca. La Cova des Càrritx y la Cova des Mussol*. Consell Insular de Menorca: 37-41.
- MICÓ, R. 2005: *Cronología absoluta y periodización de la Prehistoria de las Islas Baleares*. BAR International Series 1373.
- MURRAY, M.A. 1934: *Cambridge excavations in Minorca*. Sa Torreta. London.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. 1977: Algunas consideraciones sobre los sepulcros megalíticos de Menorca. SAUTUOLA II. *Trabajos del Museo de Menorca*: 157-173.
- PLANTALAMOR MASSANET i L., LÓPEZ, A. 1983: La naveta occidental de Biniac-L'Argentina (Alayor, Menorca). *Noticiario Arqueológico Hispánico* 15: 359-381.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. 1991: *L'arquitectura prehistòrica i protohistòrica de Menorca i el seu marc cultural*. Treballs del Museu de Menorca, 12. Maó.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. i MARQUÉS MOLL, J. 2001: *Biniac Nou. El Megalitimisme mediterrani a Menorca*. Treballs del Museu de Menorca 24. Maó.
- PLANTALAMOR MASSANET, L. i MARQUÉS MOLL, J. 2003: *El sepulcre d'Alcaidís. El Megalitimisme de Menorca en el context de la Mediterrània Occidental*. Treballs del Museu de Menorca 26. Maó.
- PLANTALAMOR, L., i DEPALMAS, A. 2003: La ceramica preta-laiotica a Minorca in relazione con la sardegna e l'area orientale del Mediterraneo Occidentale. *Sardinia, Corsica et Baleares antiquae* 1: 53-64.
- PLANTALAMOR MASSANET, L., MARQUÉS MOLL, J., GARCIA OLIVES, F. i PUERTAS PUYOL, A. 2004: *Sant Tomàs (Es Migjorn Gran). L'hipogeu amb façana megalítica*. Treballs del Museu de Menorca 28. Maó.
- PLANTALAMOR MASSANET, L., VILLALONGA GARCIA, S. i MARQUÉS MOLL, J. 2008: *Monument funerari de Son Olivaret*. Treballs del Museu de Menorca 30. Maó.
- RAMIS, D., PLANTALAMOR, L., CARRERAS, J., TRIAS, M. i SANTANDREU, G. 2007: S'arenalet de Son Colom (Artà), L'origen de la cultura ciclòpia a les Balears. *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 63: 333-348.
- RAMIS, D. 2010: From Colonisation to Habitation: Early Cultural Adaptations in the Balearic Bronze Age. *Material Connections in the Ancient Mediterranean. Mobility, Materiality and Mediterranean Identities*: 64-84. Londres.
- ROSSELLÓ BORDOY, G. i SERRA BELABRE, M.L. 1971: Excavación y restauración de la naveta meridional de Rafal Rubí (Alayor, Menorca). *Noticiario Arqueológico Hispano* XVI: 55-77
- ROSSELLÓ BORDOY, G. PLANTALAMOR MASSANET, L. i LÓPEZ PONS, A. 1980: Excavaciones arqueológicas en Torre de'n Galmés (Alayor-Menorca) i la sepultura megalítica de Ses Roques Llisès. *Noticiario Arqueológico Hispano* 8: 71-138.
- TANDA, G., MINGHETTI, G., MURA, A., PITTUI, G., OGGIANO, G., MELONI, S., i ODDONE, M., 1988: Sull'origine della cultura Ozieri: contributo di indagini chimico-fisiche. *Antichità Sarde. Studi e ricerche*: 106.
- TARRÚS i GALTER, J. 1990: Les dolmens anciens de la Catalogne. *Autour de Jean Arnal*: 271-289. Montpellier.
- VAQUER, J. 1975: La ceramique chasséenne du Languedoc. *Atacina* 8: 368.
- VAQUER, J. 1980: Le groupe de Véraza, essai sur l'évolution de la culture matérielle. *Le groupe de Véraza et la fin des temps néolithiques dans le sud de la France et la Catalogne*: 84-93. Paris.